

Rusko Carstvo na prijelazu 19. u 20. stoljeće.

Mušak, Antun

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:567278>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

ANTUN MUŠAK

**RUSIJA NA PRIJELAZU IZ 19. U 20.
STOLJEĆE**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

ODSJEK ZA POVIJEST

ANTUN MUŠAK

**RUSIJA NA PRIJELAZU IZ 19. U 20.
STOLJEĆE**

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Kristina Milković

Zagreb, 2022.

Sažetak

Rusko Carstvo je nekoliko stoljeća bilo oblikovano na načelu carizma, do te razine da se integrirao duboko u ruske institucije i društvo. Ovaj rad govori o nestanku takvog društva koji se podudarao s nestankom carske dinastije Romanova. Na temelju biografija trojice ruskih careva, koji su vladala uzastopno jedan za drugim, pokušao sam prikazati promjene kroz koje je Carstvo prolazilo, kao i obilježja vladavine svakog od njih. Aleksandar II. bio je djelomično nedosljedan vladar, pa je prvi dio svoje vladavine vladao liberalno, oslobodivši kmetove i nastojati stvoriti što bolju situaciju za onaj društveni sloj koji je činio većinski udio stanovništva. On je uspio osloboditi seljake, no nije uspio dodijeliti im zemlju te je velika većina bila u sličnom položaju kao i prije oslobođenja. Nizom nepopularnih reformi na sebe je privukao pozornost jedne od ruskih terorističkih skupina koja je izvršila atentat na njega. Naslijedio ga je Aleksandar III. koji je vjerovao u nepopustljivost pa je veći dio vladavine poništavao reforme svojeg prethodnika. Dobio je nadimak „Mirotvorac“ jer za njegove vladavine nije bilo ratnih sukoba što se djelomično odrazilo u gospodarskom rastu. Projekt koji je obilježio vladavinu Aleksandra III. definitivno je Transsibirska željeznica koja je za ono vrijeme imala veliku gospodarsku, ali i vojnu važnost. Po današnjim standardima Aleksandar III. bio bi kontroverzan vladar, zbog svoje politike nasilne rusifikacije neruskih naroda, kao i prikrivenog antisemitskog stava prema Židovima. Posljednji Romanov, Nikola II. našao se na carskom prijestolju uoči velikih kriza koje nije bio sposoban savladati. Napravio je niz poteza koji su bili nepopularni među stanovništvom, uveo je Rusko Carstvo u Rusko-japanski rat. Rat je bio izgubljen, a Rusija je potpisala sramotni mir. Da stvar bude gora, poraz im je nanio Japan koji se nije smatrao velikom silom u ono vrijeme. Carevoj nepopularnosti su pridonosili i drugi faktori poput nastojanja da koncentrira što veću moć u svojim rukama. Nikola II. nikada nije imao dobar odnos s Dumom što se očitovalo u nepostojanju političkog života za njegove vladavine. Prvi svjetski rat koji je nastupio u godinama krize u kratkom roku je slomio rusko gospodarstvo, a uz to i moral stanovništva. Neuspjeh na bojištu te ogromni ljudski gubici bili su pripisani Nikoli II. jer je djelovao kao vrhovni vojni zapovjednik ruske vojske. Konačno, ovi su događaji rezultirali prisilnom abdikacijom Nikole II., a nekoliko mjeseci kasnije njegovim pogubljenjem zajedno s cijelom njegovom obitelji.

Ključne riječi: Rusko Carstvo, Prvi svjetski rat, Aleksandar II., Aleksandar III., Nikola II.

Sadržaj

1. Uvod.....	2
2. Carizam kao oblik vladavine.....	3
3. Rusko društvo i gospodarstvo u doba carizma.....	4
4. Ruski carevi u drugoj polovici 19. stoljeća	
4.1 Aleksandar II.....	6
4.2 Aleksandar III.	9
4.3 Nikola II.	11
5. Zaključak	16
6. Literatura	17

1. Uvod

Rusko Carstvo se još od početka 19. stoljeća ubrajalo u svjetske sile, no isto tako se od njih uvelike razlikovalo. U Carstvu su postojali brojni problemi, a način na koji su se rješavali uvelike je ovisio o samom caru. Mnogi ruski carevi su bili nepopustljivi autokrati, no bilo je tu i liberalnijih vladara poput Aleksandra II. „Osloboditelja“ koji je 1861. godine ukinuo kmetstvo. Da bi se održao korak s europskim državama, modernizacija je bila neizbježna. Autokratska vladavina je naime, bila zajednička točka svih ruskih careva, kao i učestali razlog nepovoljnih prilika u Carstvu. Carstvo je bilo snažno koliko i sam car; drugim riječima, slab car čini cijelo carstvo slabim. Nezadovoljstvo vladavinom ruskih careva, odnosno utjecajem na prilike u Carstvu, doseglo je vrhunac krajem druge polovice 18. stoljeća te potrajalo sve do 1917. godine. U prilog tom argumentu ide što je na svakog od posljednja tri ruska cara, izvršen ili barem planiran najmanje jedan atentat. Vjerojatno najomraženiji od careva je Nikola II., čije je vođenje nefunkcionalne vanjske politike rezultiralo velikim gubitcima ljudstva u Prvom svjetskom ratu. Te okolnosti, u kombinaciji s već teškom gospodarskom situacijom, rezultirale su gašenjem tristogodišnje vladavine dinastije Romanov. Ovaj period ruske povijesti važan je jer je Rusija u kratkom periodu od pedesetak godina napustila dugu tradiciju carizma, a istovremeno provela industrijalizaciju što joj je osiguralo opstanak kao svjetskoj sili.

Postoji velik broj knjiga na ovu temu, što svjedoči da za nju postoji kontinuirani interes. Literatura koja je korištena u ovom završnom radu, većim dijelom je pisana na engleskom jeziku. U radu sam se ponajviše oslanjao na dvojicu britanskih povjesničara, Robert Servica i Geoffreyja Hoskinga za koje smatram da su pružili objektivnan uvid u rusku povijest. Ovdje se posebno ističe Geoffrey Hosking, jer na suvremen način daje cjelokupan pregled ruske povijesti. Hosking je svojim sveobuhvatan djelom poslužio kao polazište za moj rad. Također, treba spomenuti i Erdmanna Hanischa čija je knjiga izdana još 1943. godine. Hanischeva je posebnost da je na malom broju stranica uspio obuhvatiti brojne posebnosti i fenomene ruske povijesti te ih detaljno razraditi.

2. Carizam kao oblik vladavine

Pojam carizma najjednostavnije je definirati kao apsolutistički način vladavine u kojem monarh odnosno car ima neograničenu vlast. Kada je riječ o ustavnom poretku, Rusija je imala apsolutističku vladavinu te je njen car s pravom nosio naziv vladar svih Rusa.¹ O religijskim pitanjima je u većini zapadnih država odlučivala Katolička crkva, odnosno sam Vatikan, što je išlo do toga da je poglavar Vatikana, papa imao pravo ekskomunicirati i monarhe. S druge strane, ortodoksno kršćanstvo u Ruskom Carstvu je u potpunosti bilo pod kontrolom vladara. Ortodoksno kršćanstvo u Rusiji je bilo prihvaćeno u 10. stoljeću jer je monoteizam odgovarao i unifikaciji državne vlasti. Jedina dodirna točka najnižih društvenih slojeva, odnosno kmetova² s ruskim vladarem najčešće je bila upravo vjera. Primjer toga su brojne poslovice koje su obilježile život ruskih seljaka poput: „*Odin bog, odin gosudar*“ (Jedan Bog, jedan gospodar) ili „*Bog na nebe, tsar' na zemle*“, (Bog na nebu, Car na zemlji) „*Bez Tsaria rus udova'/ narod sirota*“ (Bez Cara Rusija je udovica/ narod je siročad).³ Ove poslovice upućuju na izravnu vezu između cara i njegovih najnižih podanika.

Tijekom cijelog imperijalnog razdoblja, od Petra Velikog do Prvog svjetskog rata, Rusija je prolazila kroz različite procese modernizacije, na ekonomskom, socijalnom i političkom planu. Budući da su se ti procesi odvijali neravnomjerno, došlo je do toga da nedostatak razvoja u jednom području blokira razvoj nečeg drugog. Primjerice, zaostala poljoprivreda usporavala je prijelaz na industrijsko društvo, staleški poredak onemogućavao je formiranje modernog građanskog društva.⁴

Prijelaz između 19. i 20. stoljeća, kojim se upravo bavi ovaj završni rad, obilježio je Rusiju na mnoštvo načina. Ovdje prije svega treba istaknuti da prijelaz s pretežito agrarnog gospodarstva na industrijsko nije mogao proteći bez velikih poteškoća: seljaci koji su živjeli u teškim životnim i radnim uvjetima su zbog nedostatka posla na selu ili u nadi da će poboljšati svoj položaj, odlazili u grad, no tamo su često uvjeti bili još gori. Radnici u tvornicama radili su i do šesnaest sati dnevno, a bili su toliko plaćeni da su si jedva priuštiti hranu. Oni su se sve više izdvajali kao „četrvi sloj“.⁵ Ove događaje možemo poistovjetiti s događajima u Europi početkom industrijske revolucije. Nagli

¹ CRAVETTO, Enrico. *Povijest 15: Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871.- 1914.)*, Zagreb: Europapress holding, 2008, 497.

² Po zapisima iz 1857. godine, kmetovi su činili gotovo 40% populacije Ruskog Carstva.

³ HERETZ, Leonid. *Russia on the eve of modernity*, Cambridge: Cambridge university press, 2008, 123-126.

⁴ ŽIVANOV, Sava. *Pad Ruskog Carstva*, Beograd: Nolit, 2007, 98-100.

⁵ „*Socijalizam prije ruske revolucije 1917.*“

razvoj industrije otvara brojna radna mjesta i omogućava neobrazovanom dijelu stanovništva da se bavi nečim drugim osim poljoprivredom. Unatoč naglom tehnološkom razvoju, životni standard nije mogao pratiti napredak te do nekih poboljšanja u kvaliteti života dolazi tek nakon uspjeha Radničkog pokreta.

3. Rusko društvo i gospodarstvo u doba carizma

Kao što je već prije spomenuto, rusko društvo u periodu koji se podudara s vladavinom triju careva (1855.-1917.) pati od mnogih problema. Glavni od tih problema su opća bijeda i siromaštvo, nedostatak hrane i prenapučenost⁶ (koji su rezultirali nezadovoljstvom naroda, nemirima, a naposljetku čak i revolucijom). Rusija je kao i mnoge predmoderne države u prošlosti imala nisku razinu obrazovanja stanovništva.

Treba uzeti u obzir podatak da je sredinom 19. stoljeća samo 19% muškaraca i 10% žena bilo pismeno. Obrazovanje u Ruskom Carstvu bilo je krajnje neorganizirano, konkretni obrazovni sustav gotovo nije postojao. Postojalo je preko sto tisuća različitih vrsta osnovnih škola, a nedovoljno kvalificirani učitelji da predaju u njima. Državne škole bile su pod upravom nekoliko ministarstava i Sv. Sinoda, te se prema tome u njima stjecao različit stupanj obrazovanja.⁷ Nadalje, postojale su trogodišnje i četverogodišnje seoske škole koje su nadgledala lokalna zemstva, pa ne treba čuditi da se kvalitetno osnovno obrazovanje moglo steći samo u većim gradovima.

Društvo u Ruskom Carstvu može se okarakterizirati kao prijelazno, u njemu su isprepletene značajke nestajućeg patrijarhalno uređenog staleškog feudalnog društva i novonastajućeg kapitalističkog društva.⁸ Inteligencija je postojala, no ona je bila ograničena na iznimno uski krug pojedinaca sve do druge polovice 19. stoljeća. Do tog perioda, obrazovanje je bilo „rezervirano“ za dobrostojeće građane odnosno ljude plemićkog podrijetla. Tako se stotinama godina i na taj način produbljivao jaz između najnižeg i najvišeg sloja. Da stvar bude gora, Rusija je patila od raznih nepovoljnih uvjeta u smislu surovih prirodnih uvjeta. Prema tome, ne treba čuditi da je za vrijeme političke i gospodarske krize počelo poistovjećivanje s načelima socijalizma i marksizma.

⁶ Prenapučenost je bila rezultat nedovoljno obrađivane zemlje i primjene zastarjelih agrokulturnih principa koji nisu bili efikasni.

⁷ ŽIVANOV, *Pad Ruskog Carstva*, 89-91.

⁸ *Isto*, 68-69.

Socijalizam nije nov pojam u Rusiji 19. stoljeća, ali je u državi carskog karaktera iznimno nepoželjan.⁹ Ruski carevi su bili skloni strahu od obrazovanih ljudi, što ne treba čuditi nakon izbijanja Francuske revolucije i širenja liberalnog duha.

Razvoj i jačanje ruske inteligencije bili su ključni za širenje socijalističkih načela u Rusiji. Obrazovanje je uvijek bilo izazov za krute carske države poput Rusije. Reforma po uzoru na onu koja je provedena u zapadnoj Europi zahtijevala je rađanje neovisnog duha i kritičkog mišljenja. Carevi su velikim dijelom kontrolirali tko se obrazuje i kako, pa se težilo tomu da se obrazovanje zadrži unutar manje skupine ljudi, odnosno ono nije bilo dostupno svima sve do vladavine Aleksandra II. kada je prvi put u ruskoj povijesti bilo dopušteno praktički svima da se obrazuju.¹⁰

Kulturnim aspektom Ruskog Carstva dominirala je takozvana „intelligentsia“ koja je označavala grupu ljudi koji su imali sličan pogled na život, a zagovarali su revoluciju, ateizam i materijalizam. Inteligencija se može definirati kao srednja klasa, posrednik između vlasti (najvišeg sloja) i radništva odnosno seljaštva (najnižeg sloja). Članovi inteligencije tražili su doktrinu koja je znanstveno utemeljena i koja će biti od pomoći narodu. Najprihvatljivija ideja bila je ona socijalizma, iz zapadne Europe, no došlo je do transformacije i ruski socijalizam je poprimio neke nove značajke. Socijalizam u Rusiji također je oblikovao mit o „Svetoj Rusiji“ kao nositelju pravog kršćanstva. Prvi val ruskih socijalista djelovao je pod sloganom „Zemlja i sloboda“.¹¹ Ruska inteligencija nije strogo označavala kao u ostatku svijeta obrazovane ljude i akademike, već pristaše određenog načina života i ideja. Stoga, ne treba čuditi da su boljševici kao naprimjer Lenjin činili većinu inteligencije. Oštru kritiku inteligencije dao je Fjodor Dostojevski (1821.-1881.), kojeg možemo svrstati u najveće ruske, a i svjetske pisce, u svom romanu *Zločin i kazna*. Dostojevski analizira sklonost nekih pripadnika inteligencije da sami sebe smatraju superiornima, te da tradicionalna moralna pravila za njih ne vrijede.¹² Cijeli opus Dostojevskog manje ili više prožet je kritikom Ruskog Carstva, a pisac je i sam bio žrtvom tog režima što njegovim djelima daje poseban značaj.¹³

⁹ HANISCH E. *Poviest Rusije*, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943, 162, 163.

¹⁰ HOSKING G. *Russia and the Russians*, London: Belknap Press of Harvard University Press, 2001, 300-305.

¹¹ *Isto*, 306.

¹² „Fyodor Dostoyevsky“

¹³ Dostojevski je proveo deset godina interniran u sibirskom logoru, a trebao je biti i pogubljen.

Rusko gospodarstvo se većinski zasnivalo na poljoprivredi, što vidimo iz popisa stanovništva 1897. godine prema kojem se čak 70% ukupnog stanovništva bavi tom djelatnošću. Ostale grane privrede, izuzev industrije koja zapošljava 9% stanovništva, gotovo uopće nisu zastupljene. Iako su tri četvrtine stanovništva bile zaposlene u poljoprivrednim djelatnostima, njihov doprinos nacionalnom dohotku jedva je prelazio 50%. Razlog tome je što se u skladu s interesima plemića (feudalaca) nije provodila suvremena agrarna reforma.¹⁴ U takvom sustavu seljaci koji su obrađivali zemlju nisu bili u ništa boljem položaju nego kmetovi iako su 1861. godine *de iure* oslobođeni kmetstva. Nadalje, poljoprivreda kao gospodarska grana ima veliku manu u smislu da je iznimno podložna vremenskim uvjetima. Jedna godina nepovoljnih uvjeta bila je u stanju izbrisati prihode nekoliko prethodnih godina. Upravo iz tih razloga se modernizacija gospodarstva podrazumijeva kao industrijalizacija. Jaka industrija omogućava velik broj radnih mjesta za ljude svih slojeva kao i povećavanje izvoza robe što bogati državu. Najbolji primjer inudstrijske velesile 19. i 20. stoljeća je Njemačka koja je tako financirala dva svjetska rata.

4. Ruski carevi u drugoj polovici 19. stoljeća

4.1. Aleksandar II. (1855.-1881.)

Prvi znakovi slabosti golemog Ruskog Carstva očitovali su se u porazu u Krimskom ratu (1853.-1856.). Sukobljene strane bile su Rusko Carstvo i Osmansko Carstvo, a Osmanskom Carstvu pridružile su se Velika Britanija i Francuska. Rusko Carstvo pokušalo je uspostaviti protektorat za pravoslavno stanovništvo na području Osmanskog Carstva, a ono se naravno nije slagalo s tom namjerom, pa je to bio i povod za rat. Njegovi saveznici, Francuska i Britanija umiješali su se kako bi održali ravnotežu moći svjetskih sila. Rat se vodio na poluotoku Krimu koji se nalazi na sjevernoj obali Crnog mora. Krimski rat jedan je od prvih sukoba u kojem se koristilo modernim tehnologijama. Upotreba tehnologije koja nije nužno bila destruktivne prirode (željeznica i telegraf) odnijela je prevagu na stranu Osmanskog Carstva i saveznika Francuske i Britanskog Carstva. U Krimskom ratu očitovala se potreba za ravnotežom sila. Francuska i Velika Britanija umiješale su se u rat, jer su smatrale da je Osmansko Carstvo preslabo da se nosi sa Rusijom. U slučaju da se Rusija proširila na teritorij tadašnjeg Osmanskog Carstva, ostale europske sile

¹⁴ ŽIVANOV, *Pad Ruskog Carstva*, 55.

osjećale bi da su i njihovi teritoriji u opasnosti. U skladu s tim, nakon što je izgubila rat, Rusija je potpisala mir kojim je demilitarizirana zona Crnog mora, a koja je do tada imala veliku stratešku važnost.¹⁵ Krimski rat je definitivno bio prekretnica u smislu da je Rusko Carstvo poučeno iskustvom vojnoga poraza, moralo provesti naglu modernizaciju ili se prestati svrstavati u red svjetskih sila. Dinastija Romanov se u potpunosti poistovjećivala s vojnom snagom zemlje pa je gubitak rata doveo do sumnje u autokraciju odnosno carizam.¹⁶ Tadašnji car Aleksandar II. bio je liberalniji od svojih suvremenika, pa je u toj krizi rješenje tražio odozdo.¹⁷ Velike reforme Aleksandra II. koje su započele šezdesetih godina 20. stoljeća uklonile su neke socijalno-ekonomske i pravno-političke barijere za modernizaciju Rusije i dale poticaj njenom oporavku i razvoju.¹⁸

Car Aleksandar II., kao i njegov prethodnik Nikola I. (1825.-1855.) smatrali su da je kmetstvo uzrok gospodarskih i financijskih problema Ruskog Carstva. Postojanje kmetstva u Rusiji usporilo je formiranje kapitalističkog tržišta rada, a samim time industrijalizaciju i modernizaciju zemlje.¹⁹ Oslobođanjem kmetova 1861. godine, Aleksandar II. stvorio je vrlo delikatnu situaciju u cijelom Carstvu, jer nijedna strana nije bila zadovoljna. Seljaci su dobili slobodu, no ostali su bez zemlje²⁰, a plemstvo je ostalo bez radne snage. Stvorena je situacija krajnje napetosti između gornjeg i donjeg sloja društva, a postojala je i opasnost od dezintegracije Ruskog Carstva.

Pozitivna strana oslobođanja kmetova kad je riječ o modernizaciji bilo je to što je otvoren put liberalnim reformama u svim sektorima državnog aparata. Stvorena su zemstva kao predstavnička izborna tijela, koja su trebala obavljati upravne poslove.²¹ Osnovno i više obrazovanje postalo je dostupnije, a broj studenata se učtverostručio od 1865. godine pa do kraja stoljeća. U vojsci su provedene reforme po uzoru na napoleonsku i prusku vojsku, te je uvedeno obavezno služenje vojske za sve odrasle muškarce.²² Vojna reforma bila je možda i najvažniji aspekt jer je Rusko Carstvo svojom imperijalističkom politikom bilo ovisno o teritorijalnoj ekspanziji. Service navodi

¹⁵ HOSKING, *Russia and the Russians*, 280, 281.

¹⁶ *Isto*, 286, 287.

¹⁷ Aleksandar je pokušao smiriti najbrojniji sloj stanovništva davajući im zemlju i slobodu te mogućnost sudjelovanja u zemstvu.

¹⁸ ŽIVANOV, *Pad Ruskog Carstva*, 331.

¹⁹ CRAVETTO, *Kolonijalna carstva i imperijalizam*, 140.

²⁰ U prosjeku seljaci su imali 13% manje zemlje nego prije oslobođenja.

²¹ SERVICE R. *Povijest suvremene Rusije – od carizma do 21. stoljeća*, Zagreb: Sandorf, 2014, 46, 47.

²² HOSKING, *Russia and the Russians*, 300-305.

kako je Rusko Carstvo pokrivalo jednu šestinu zemljine površine. U kasnom 19. stoljeću, vlada u Sankt Petersburgu pridružuje se svjetskoj utrci za širenjem imperijalističkog utjecaja na Aziju. To i uspijeva 1896. kada od Pekinga dobiva povoljne koncesije za željezničku prugu.²³ Nedovoljno razvijeno gospodarstvo nije moglo zadovoljiti goleme rashode za održavanje velikog državnog aparata i ostvarenje imperijalnih ciljeva – što je bila prva briga careva i njihovih vlada.²⁴ Vojna reforma je također podupirala onu socijalnu, u smislu da se vojna obveza jednako odnosila na sve društvene slojeve. Ovakva reforma podsjeća na onu Petra Velikog, tablicu činova koja je zastupala meritokratske principe, odnosno državni službenici i vojnici napredovali su prema zaslugama, a ne plemićkom podrijetlu. Aleksandar II. je to smatrao početkom ukidanja plemićkih privilegija i važnom komponentom političke integracije svih društvenih slojeva, pa čak i pripadnika drugih narodnosti.²⁵ No, brojne liberalne, i one koje su se samo takvima činile, reforme nisu bile dovoljne da Aleksandar II. stekne naklonost naroda.

Organizacija Narodna volja je svoj val terorizma završila atentatom na samog cara koji je izveden 1881. godine. Opozicija nije bila ograničena na revolucionarne aktiviste. Studenti su, primjerice, također bili izrazito neprijateljski nastrojeni prema režimu. Negodovali su zbog discipline koja im se silom nameće i smatrali da je caristički poredak ponižavajuća posebnost koje se treba riješiti.²⁶ Aleksandrove liberalne reforme na neki način su poticale revolucionarne aktivnosti, pa je prema kraju svoje vladavine postajao reakcionaran vladar. Neke od najčešćih mjera za suzbijanje moguće revolucije bile su policijski sat, cenzura i nadzor javnog mišljenja. Tu drugu polovicu Aleksandrove vladavine također je obilježila prisilna rusifikacija narodnih manjina (Ukrajinaca, Finaca i Poljaka). Poljaci su se najviše angažirali oko svoje samostalnosti, te su u više navrata organizirali ustanke protiv ruske vladavine.²⁷ Kao odgovor na Poljski ustanak 1863. godine, Rusija je započela administrativno integrirati do tad autonomne nacionalne tvorevine te provoditi opću jezično-kulturnu unifikaciju.²⁸ Iz tog je proizašla politika rusifikacije koju je carev nasljednik, Aleksandar III. provodio.

²³ SERVICE, *Povijest suvremene Rusije*, 36-38.

²⁴ ŽIVANOV, *Pad Ruskog Carstva*, 63.

²⁵ *Isto*, 331.

²⁶ SERVICE, *Povijest suvremene Rusije*, 56.

²⁷ HANISCH, *Povijest Rusije*, 160-165.

²⁸ ŽIVANOV, *Pad Ruskog Carstva*, 332, 333.

4.2. Aleksandar III. (1881.-1894.)

Aleksandar III. bio je još jedan u redu od apsolutnih vladara, vjerovao je u vladanje čvrstom rukom, a pogotovo u vrijeme kada su radikalne skupine ugrožavali carski autoritet. Ukinuo je ukaz o savjetnicima vladaru koji je njegov prethodnik donio prije smrti. Aleksandar III. je radio na ojačavanju i modernizaciji Carstva u potpunoj suprotnosti sa Aleksandrom II. On se vratio nekim starijim načelima koje je prvi provodio Nikola I. (1825.-1855.), prethodnik Aleksandra II. Ta načela mogla bi se sažeti u nekoliko glavnih pojmova: ortodoksija, autokracija i nacionalnost. To su riječi koje je još 1833. skovao ministar obrazovanja Sergej Uvarov. Sve tri komponente obilježava jedinstvo; jedna vjera, jedan car i jedan narod. Aleksandar je u ovim načelima vidio odgovor na rastuće nezadovoljstvo naroda. Pojam „nacije“ se međutim, pokazao problematičnim u zemlji koja je „prošarana“ različitim narodima kao što je bilo Rusko Carstvo. Tu je dakle riječ o Ukrajincima, Poljacima, Fincima, Židovima i ostalima. Aleksandar III. je vidio rješenje problema u prisilnoj rusifikaciji neruskih naroda. Više puta u povijesti se ruska veličina prikazala kao nedostatak, a ne prednost (iako je bilo i slučajeva kad je bila itekakva prednost). Stvorila se neka vrsta prisilnog „melting pota“ gdje je jedina zajednička poveznica bila osoba cara. Jedinstvo u osobi cara nije fenomen samo ruskog Carstva, već na to nailazimo i u drugim carstvima koje su svojim teritorijem obuhvaćala više kultura, jezika i naroda, kao npr. Osmansko Carstvo. Prema riječima Hoskinga: „U Rusiji postoji jedna dominantna nacionalnost, jedan dominantan jezik razvijen kroz stoljeća upotrebe. Međutim, u Rusiji postoji i mnoštvo naroda, od kojih svaki govori svojim jezikom i ima svoje običaje; postoje cijele zemlje, sa njihovim posebnim obilježjima i tradicijama. Svi ovi različiti narodi, leže na graničnim dijelovima velikog ruskog svijeta, sačinjavaju njegove dijelove i osjećaju jedinstvo kroz jedinstvo države i vrhovne moći u osobi cara.“²⁹

Živanov govori o tome kako velike reforme mogu politizirati i cijepati društvo što naposljetku rezultira „eksplozijom“ i otvara put tzv. kontrareformama. Kontrareforme ili obrnute reforme ne znače prestanak napretka, već nastavljanje započetog procesa modernizacije drugim sredstvima. U slučaju Aleksandra III. ta sredstva bila su oštra autoritarna politika i totalitarizam.³⁰ Sredstvima represije i cenzure postignut je privremeni mir, no nije imao nikakav dugotrajan učinak.

²⁹ HOSKING, *Russia and the Russians*, 333,334.

³⁰ ŽIVANOV, *Pad Ruskog Carstva*, 99, 100.

Možda najznačajniji projekt njegove vladavine bila je trans-sibirska željeznica koja se počela graditi 1891. godine. Željeznica je omogućila dotad „odsiječenom“ dijelu ruskog teritorija da se industrijalizira i bolje poveže s ostatkom Ruskog Carstva. Što se tiče utjecaja na gospodarstvo cijele Rusije, došlo je do povećanja izvoza jeftinog sibirskog žita. Ruski ministar financija koji je imao određenu razinu utjecaja na cara Aleksandra, Sergej Witte³¹, smatrao je da politička moć proizlazi iz ekonomske moći. Nadalje, povećanje populacije Sibira konsolidiralo bi istočnu granicu, a prirodna bogatstva bi dodatno proširila trgovinu. Međutim, okretanje ruskih interesa prema Aziji, a posebno prema kineskoj Mandžuriji kroz koju je prolazila željeznica, kosilo se s japanskim interesima. Mandžurija je bila dugogodišnji japanski interes, a željeznica je omogućila transport 170.000 trupa koje su ju okupirale, što je nekoliko godina kasnije rezultiralo neslavnim Rusko- japanskim ratom.³² Rat između ruskog i japanskog Carstva trajao je od 1904.-1905. godine. Povod rata bile su imperijalističke težnje oko područja Koreje i Kine.

Aleksandar III. je zauzimao osobito žestok stav prema Židovima, pa su pogromi bili učestali.³³ Razlog za takvu netrpeljivost nije bila nacionalna osnova, već su razlozi bili socijalno-ekonomske prirode. Naime, Židovima je zabranjeno kupovanje zemlje na ruralnim područjima, jer se rusko stanovništvo pribojavalo da bi ih Židovi mogli potencijalno „ostaviti bez posla“. Židovi su bili „neutralizirani“, jer nisu mogli kupiti ni obrađivati zemlju, ograničen im je rad u raznim zanimanjima poput vojske i odvjetništva. Nadalje, židovskoj manjini uvelike je ograničen pristup obrazovanju, koje se najčešće svodilo na osnovnu školu, dok je pristup srednjim školama bio određen propisanom kvotom. Aleksandar je odlučio dopustiti Židovima upisivanje fakulteta, no fakultet su plaćali i do deset puta skuplje nego drugi. Takva politika očito je učinila cara Aleksandra omraženim u očima Židova, no za rusko stanovništvo je učinila baš suprotno, jer je velika većina djelila slični stav.³⁴ Treba naglasiti da politika antisemitizma nije bila službeno stajalište cara, no iz donesenih zakona možemo vidjeti da ju je neslužbeno podupirao. Tako tvrdi Hanisch: „Za Aleksandra III. se započela jaka antisemitska politika, koja je udarila na Židove jer su podupirali

³¹ Jedan od rijetkih savjetnika Aleksandra III., čije je prijedloge car uvažavao, istaknuo se na poziciji ministra prometa, a kasnije i ministra financija.

³² „The Trans-Siberian Railway reshaped world history“

³³ Pogrom je naziv za kolektivno nasilje protiv određene skupine (najčešće Židova), a često rezultira velikim brojem žrtava.

³⁴ HOSKING, *Russia and the Russians*, 342-344.

revolucionarne pokrete (...) samo ih je određen broj smio pohađati visoke škole i vršiti slobodna zvanja.“³⁵

Aleksandar III. pokušao je krutom autokracijom smiriti nezadovoljni ruski narod i rješenje tražiti u ruskom nacionalizmu. Radio je na jačanju ruskog nacionalnog identiteta politikom rusifikacije koja je svrstavala nacionalne manjine u građanstvo drugog reda. To mu je donekle i uspjelo, jer za njegove vladavine nije bilo većih incidenata ni kriza. Za vladavine Aleksandra III. slabe radikalni revolucionarni krugovi i sve više ih zamjenjuju grupe koje zastupaju socijalistička načela. Konzervativna unutarnja i vanjska politika donijeli su mu nadimak „Mirotvorac“. Iza sebe ostavio je projekt Trans-sibirske željeznice čiji značaj vrijedi i danas.

4.3 Nikola II. (1894.-1917.)

Nikola II. se od samog početka svoje vladavine susretao s problemima koji su mu narušavali popularnost među narodom. Prvi od mnogo nesretnih događaja je tragedija na Hodinskom polju koja se dogodila 1896. godine povodom proslave krunidbe cara. U čast careve krunidbe organizirana je svečana gozba kojoj su prisustvovali građani na Hodinskom polju u Moskvi. Carska vlast odlučila je podijeliti darove, tj. hranu i piće, no proširila se glasina kako nema darova za sve i nastao je stampedo u kojem je pregaženo oko 1200 ljudi. Na još veće neprihvatanje cara od strane javnosti utjecala je odluka Nikole II. da sudjeluje na svečanom balu istog dana. Nesreća je protumačena kao „Božja volja“ i nagovještaj nesposobnosti cara.³⁶

Nikola II. vladao je po uzoru na svog oca što je prema riječima Živanova bilo kobno za njega, i za dinastiju, i za Carstvo. Za ruskog Cara na početku 20. stoljeća postojale su dvije opcije, reforma ili revolucija – što Živanov naziva starom dilemom ruskog društva. Nikola je odbio sve šanse da se poveže sa liberalnim društvom, da počne donositi reforme koje bi rješavala akumulirane probleme.³⁷ Nikola II. provodio je žestoku represiju nad ruskim strankama i sindikatima³⁸, te je potvrda toga što u Rusiji gotovo nije postojao politički život izvan careva dvora. Zbog takve represivne politike car nije uživao potporu u širim slojevima stanovništva. Duma³⁹ je u Rusiji pod

³⁵ HANISCH, *Poviest Rusije*, 172.

³⁶ „Khodynka tragedy“

³⁷ Živanov, *Pad Ruskog Carstva*, 100.

³⁸ SERVICE, *Povijest suvremene Rusije – od carizma do 21. stoljeća*, 41.

³⁹ Naziv za rusko vijeće.

različitim vladarima imala različite oblike, a ono što je zajedničko svakoj Dumi je to da predstavlja neku vrstu opozicije apsolutnoj moći cara. Moć odnosno utjecaj Dume bio je slabiji što je car bio „jači“ i obrnuto. Duma je za vrijeme dvaju prethodnika Nikole II. bila isključivo savjetodavno tijelo bez ikakve stvarne moći ili političke važnosti.

Još jedan primjer slabljenja carskog ugleda došao je u obliku „slavnog“ redovnika Rasputina. Naime, Rasputin je važan u kontekstu pitanja nasljedstva dinastije Romanov. Nikola II. iz braka sa svojom ženom Aleksandrom nije dobio odgovarajućeg nasljednika. Imali su petero djece, među kojima četiri kćerke. Iako je u prošlosti bilo moguće da žena vlada Carstvom, to je bila više iznimka nego pravila, a osobito zbog krize u Carstvu. Nikola II. je naime dobio sina Alekseja 1904. godine, ali je na njegovu nesreću bio rođen kao hemofiličar. S obzirom na mogućnosti medicine onog vremena, odnosno nedovoljno poznavanje te bolesti, carska obitelj tj. careva supruga Aleksandra okrenula se alternativnoj medicini i raznim „misticima“. Jedan od tih „mistika“ bio je Grigorij Rasputin, naizgled jedini čovjek koji je uspijevaao pomoći mladom Alekseju. Rasputin je bio kontroverzna figura na ruskom dvoru; dok su ga neki smatrali svetim čovjekom, drugi su ga otpisivali kao običnog šarlatana. Carevom ugledu nije pomoglo što je po odlasku u rat, Rasputin još pojačao svoj utjecaj na Aleksandru⁴⁰, a samim time i državnu politiku što je izazvalo nezadovoljstvo plemstva te atentat na Rasputina.⁴¹

Sljedeći događaj koji je narušio ugled Nikole II. bio je Rusko-japanski rat od 1904.-1905. godine. Rat se vodio oko kolonijalnih interesa na području Mandžurije. Nikola II. provodio je agresivnu ekspanzionističku politiku na području Kine (Port Arthur) i Koreje. Koreja je bila interesno područje Japana, a ruski car nije popuštao u svojim načelima. Ruska mornarica smještena u Port Arthur iznenadnim napadom Japana je uništena, što je stavilo rusku stranu u očajnu poziciju, te car šalje mornaricu s Baltika na putovanje od gotovo godinu dana, a do tog vremena Port Arthur je pao.⁴² Ruski carevi su izgradili svoje carstvo na temelju imperijalističke politike, a Nikola II. je smatrao da je ovo rat koji Rusija ne može izgubiti. Međutim, Japan je zahvaljujući Meiji restauraciji⁴³ bio moćnija vojna i tehnološka sila od Ruskog Carstva što je rezultiralo gubitkom rata

⁴⁰ Prema nekim izvorima, Rasputina se smatralo caričinim ljubavnikom.

⁴¹ HANISCH, *Poviest Rusije*, 221, 222.

⁴² *Isto*, 186, 187.

⁴³ Modernizacija Japana poznata kao restauracija Meiji transformirala je Japan iz feudalne države u modernu državu s parlamentom i konstitucijom, uvelo se obavezno osnovno obrazovanje, izgradile ceste i željeznice, te se formirala organizirana vojska i mornarica.

i sramotnim mirom za rusku stranu. Bilo je i drugih uzroka vojnog poraza. Naime, Rusija je bila željeznicom povezana s Dalekim Istokom, ali je udaljenost bila prevelika da bi se resursi i vojnici transportirali na vrijeme dok je Japan iznenadio svojom dobro organiziranom i moćnom vojskom. U ovom ratu dolazi do kontrasta između japanskog cara kojeg stanovništvo obožava i ruskog cara koji nije omiljen u narodu. Ovaj sukob je također važan zato što je to prvi važniji dodir ruskog seljaštva odnosno nižih slojeva stanovništva sa vanjskim silama. Careva vojska sastojala se od velikog broja seljaka koji su služili obavezni vojni rok, te su njihovi roditelji i susjedi bili zabrinuti za njihovu sudbinu, kao i za uspjeh odnosno neuspjeh careve vanjske politike.⁴⁴ Opće je nezadovoljstvo bilo preduboko, zahtjevi za političkim slobodama toliko ojačali, da se dosadašnji sistem nije mogao spasiti. Unutrašnji problemi nisu se mogli riješiti ni uspješnom vanjskom politikom, već je rat s Japanom samo ubrzao slom apsolutne carske vlasti.⁴⁵

Godine Rusko-japanskog rata podudarale su se sa godinama sve učestalijih štrajkova studenata, radnika i seljaka. Generalni štrajk 1905. godine prisilio je cara da potpiše Oktobarski manifest. Iste godine, car je bio prisiljen na sazivanje Dume, te je uz Cara postala zakonodavno tijelo. Ovaj događaj može se smatrati nevažnim u kontekstu čitavog Ruskog Carstva, no itekako je bio važan jer je nagovještao početak promjena. Nikola II. je bio nepokolebljiv u svojoj autokraciji, te su donesene odluke bile prividne i pune praznih obećanja.⁴⁶ Ne iznenađuje da je car neprekidno dolazio u sukob s Dumom, što je rezultiralo njezinim raspuštanjem u tri različita navrata. Bez obzira na nepogodno stanje unutrašnjih poslova, Car se uspio održati na vlasti. Dakle, nisu unutrašnji nego vanjski poslovi ono što je stavilo dinastiju na konačnu kušnju. Sukobi interesa s Japanom, Ujedinjenim Kraljevstvom i Francuskom okončani su mirno, no tek nakon narušavanja carskog ugleda.⁴⁷ Iz navedenih primjera vidi se kako je postupno nestajao carski ugled te na rubnim krajevima Carstva, uopće ne postoji.

Prvi svjetski rat, za Nikolu II., a i samu Rusiju došao je u najgore moguće vrijeme. Krizne godine, na političkom i gospodarskom planu razdirale su Rusiju iznutra. Zbog napete situacije na unutrašnjem planu, bilo bi prirodno da Rusija uzme oprezan stav u vanjskoj politici. To se pokazuje i u njenom odabiru saveznika, Velikoj Britaniji i Francuskoj koje su dug niz godina dominirale na

⁴⁴ HERETZ, *Russia on the eve of modernity*, 145, 146.

⁴⁵ *Isto*, 182.

⁴⁶ Nikola II. je obećao uvođenje osnovnih građanskih sloboda, te sudjelovanje svih slojeva društva u Dumi.

⁴⁷ SERVICE, *Povijest suvremene Rusije – od carizma do 21. stoljeća*, 62.

europskoj pozornici. Velika Britanija i Francuska, pa i Rusija već su stekle željene kolonije te im je naglasak bio na održavanju statusa quo. Slabost ruskog carstva na početku 20. stoljeća garantirala je to da ne postoje nikakve želje za daljnjom ekspanzijom. Francusko prijateljstvo Rusija je dobro iskoristila, te su baš francuski zajmovi uvelike financirali naglu industrijalizaciju.⁴⁸

Presudni faktor za Rusiju i njeno sudjelovanje u Prvom svjetskom ratu bila je ideologija. Ideologija u obliku panslavizma, koji je zagovarao jedinstvo svih slavenskih naroda. Dakle, Rusija odgovara austro-ugarskom ultimatumu Srbiji⁴⁹ mobilizacijom svojih trupa. Budući da Nikola II. nije bio u neprijateljskim odnosima sa Njemačkom, pokušao je ratovati samo s Austro-Ugarskom, što je bilo nemoguće. Naime, Njemačka i Austro-Ugarska već su bile vojno-politički saveznici te se nije moglo s jednom od njih zaratiti pojedinačno. Vijest o sudjelovanju u ratu u javnosti odnosno akcija zaštićivanja slavenskog naroda od strane velesile koja se trebala reafirmirati na velikoj europskoj, a samim time i svjetskoj pozornici bio je primljen sa ogromnim oduševljenjem. Kao da se preko noći izbrisalo desetljeće mržnje prema caru. „Carev je manifest na početku rata istaknuo misao narodnoga jedinstva i unutrašnjeg mira, a ratni je zanos potisnuo radnički pokret i njegovu socijalnu borbu.“⁵⁰ To nas ne treba čuditi jer su svi ratovi prije Prvog svjetskog rata bili sitni u usporedbi. Romantizacija rata je bila itekako stvarna, jer se na to gledalo kao prilika za slavu, stjecanje bogatstva pa i ostvarenje viših ciljeva. Ratovi prije 1914. godine u pravilu su bili kratki i nižeg inteziteta, sa manjim brojem žrtava. Razvojem naoružanja i tehnologije to se drastično promijenilo, a Rusi su to itekako osjetili. Nikola II. je kao apsolutist i car svih rusa, djelovao kao i vojni zapovjednik, bez obzira na to je li imao ili nije imao potrebne predispozicije i vojno obrazovanje. Bilo je uobičajeno da car bude predvodnik i vrhovni zapovjednik vojske, istu praksu provodili su austro-ugarski carevi i njemački *Kaiser*. Međutim, novostečeno domoljublje i početni ushit brzo su isparili, a car se još jednom našao kao „glavni neprijatelj“ ruskog naroda. Koga će se okriviti za poraz ruske vojske, ako ne njenog zapovjednika? U bici kod Tannenberga, koja se odvijala u prvom mjesecu rata sukobila je Paula von Hindenburga sa neorganiziranom ruskom vojskom pod vodstvom Alexandera Samsonova. Ruska strana doživjela je potpuni poraz te se

⁴⁸ HANISCH, *Poviest Rusije*, 198, 199.

⁴⁹ Rusija je još od davnih vremena samoprolašeni zaštitnik svih Slavena, pa tako i Srbije.

⁵⁰ HANISCH, *Poviest Rusije*, 211.

procjenjuje da je zarobljeno gotovo 100 tisuća vojnika, a između 30 i 80 tisuća je ubijeno.⁵¹ Uz to, borba se odvijala svega četiri dana.

Godina 1915. i 1916. ključne su za unutrašnje događaje u Rusiji, to je bilo vrijeme kada se sve više osjeti nedostatak namirnica. Car Nikola II. je na fronti, pa gotovo nije svjestan kakvo je stanje nastalo u njegovoj odsutnosti. Sve češći su prosvjedi i pobune radničkog sloja, a neke podupiru i sami vojnici. Početkom 1917. Rusija je na rubu kolapsa, gospodarski je slomljena, a cijene hrane su se učeterostručile. Farme nisu mogle proizvesti dovoljno hrane jer je većina seljaka bila regrutirana u vojsku, a sav rad na farmama je bio ručni te je trebalo mnogo ljudi da se obave poljoprivredni poslovi. Dakle, ruska infrastruktura bila je preslaba za podnijeti teret rata takvih razmjera. Moral je bio na strahovito niskoj razini i cijela je zemlja bačena u anarhiju. Duma je u ovakvoj situaciji bila bespomoćna, a car izvan glavnog grada. Došlo je do preuzimanja gradske vlasti od strane sovjeta u revoluciji 1917. godine.⁵²

Prve tri godine Prvog svjetskog rata izazvale su toliko ekonomskih i političkih problema da je Nikola II. bio prisiljen abdicirati u veljači 1917. godine.⁵³ To nije bio kraj Nikole II. jer je zajedno sa carskom obitelji stavljen u kućni pritvor. Carska obitelj je pogubljena 17. lipnja 1918. godine, zajedno s tri kućna pomoćnika i jednom služavkom koji su odlučili ne napustiti cara.⁵⁴ Ovaj čin spriječio je svaku mogućnost, koliko god mala ona bila, ponovne uspostave carske vlasti u Rusiji.

⁵¹ HOSKING, *Russia and the Russians*, 388-390.

⁵² HANISCH, *Povijest Rusije*, 223-226.

⁵³ SERVICE, *Povijest suvremene Rusije*, 64, 65.

⁵⁴ SERVICE R. *The Last of the Tsars – Nicholas II and the Russian revolution*, Macmillan, New York, 2017, 54-60.

5. Zaključak

Temeljem literature koja se bavi Ruskim Carstvom u 19. stoljeću može se zaključiti da se njegov pad mogao naslutiti i ranije nego što je do njega stvarno došlo. Tome u prilog ide što se u drugoj polovici 19. stoljeća sve češće javljaju ustanci motivirani nacionalnom idejom. Autokratski stil vladavine uvelike ovisi o pojedinom caru i svaki car ima svoj način vladanja. Prema tome, kada Carstvo naslijedi car koji nije dorastao upravljanju takvim golemim teritorijem i kompleksnom političkom, socioekonomskom i nacionalnom strukturom, Carstvo će biti ugroženo. Nadalje, problematično je što gotovo svaki car uvode neke nove institucije i načela zbog čega često ne postoji kontinuitet.

Ovaj period ruske povijesti, koji obuhvaća drugu polovicu 19. stoljeća i početak 20. stoljeća do revolucije 1917. godine, važan jer se u njemu Rusija oblikovala kao moderna velesila. U njemu su postavljeni temelji odnosno preduvjet s masovnom industrijalizacijom koja nije prošla bez žrtava. Na primjerima tri cara pokušao sam opisati posebnosti njihove vladavine i odnos prema društvu. Aleksandar II. je prvi oslobodio kmetove, što nije rezultiralo željenim ishodom u obliku gospodarskog napretka. Aleksandar III. je tražio rješenje problema Ruskog Carstva u već isprobanim rješenjima iz prošlosti, pa se okrenuo tradiciji i vladao načelima ortodoksije, autokracije i nacionalnosti. Uspio je nakratko smiriti revolucionarni zanos koji se širio među ruskom inteligencijom, radničkim slojem, pa čak i među seljacima. Posljednji car dinastije Romanov, Nikola II., naslijedio je Rusko Carstvo u vrlo osjetljivom stanju, no čini se kao da to nije shvaćao. Donosio je loše odluke, jednu za drugom, koje su rušile njegov ugled. Možemo poistovjetiti ugled cara s njegovim autoritetom, što znači da je Nikola II. sam sebi bio najveći neprijatelj. Zaratio je s Japanom iako su ga ruski diplomati odgovarali od toga, pokušao je umrtviti politički život ruskih stranaka i preuzeo zapovjedništvo nad ruskom vojskom u Prvom svjetskom ratu. Svaka od navedenih stvari dala se izbjeći, ili barem ublažiti reakcija, da je Nikola II. bio manje opsjednut svojom apsolutnom vlašću. Teško je naime reći, bi li sposobniji vladar preživio krizu izazvanu Prvim svjetskim ratom u zemlji s problemima poput Ruskog Carstva.

Cilj ovog rada bio je prikazati važnost razdoblja prijelaza Ruskog Carstva iz 19. u 20. stoljeće. Prijelaz iz 19. u 20. stoljeće za Rusiju nije bio samo politički nego je također značio prijelaz s pretežito agrarnog na industrijsko gospodarstvo.

6. Literatura

- Cravetto ENRICO, *Povijest 15:Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871. -1914.)*, Zagreb: Europapress holding, 2008.
- Erdmann HANISCH, *Povijest Rusije*, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943.
- Leonid HERETZ, *Russia on the eve of modernity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Geoffrey HOSKING, *Russia and the Russians*, London: Belknap Press of Harvard University Press, 2001.
- Robert SERVICE, *Povijest suvremene Rusije – od carizma do 21. stoljeća*, Zagreb: Sandorf, 2014.
- Robert SERVICE , *The Last of the Tsars – Nicholas II and the Russian revolution*, New York: Macmillan, 2017.
- Sava ŽIVANOV, *Pad Ruskog Carstva*, Beograd: Nolit, 2007.
- Zack BEAUCHAMP, „*The Trans-Siberian Railway reshaped world history*“ <https://www.vox.com/world/2016/10/5/13167966/100th-anniversary-trans-siberian-railway-google-doodle>, pristup ostvaren 15.lipnja 2022.
- Boris BLAŽINA, „*Socijalizam prije ruske revolucije 1917.*“ <https://povijest.hr/drustvo/politika/socijalizam-prije-ruske-revolucije-1917/> pristup ostvaren 14. rujna 2021.
- Colin HARRIS, „*Khodynka Tragedy*“ <https://worldhistoryproject.org/1896/5/18/khodynka-tragedy>, pristup ostvaren 13. rujna. 2021.
- Gary Saul MORSON, „*Fyodor Dostoyevsky*“ <https://www.britannica.com/place/Russia/From-Alexander-II-to-Nicholas-II> ,pristup ostvaren 17. lipnja 2022.
- "*Meiji Restoration*", Britannica, <https://www.britannica.com/event/Meiji-Restoration>. pristup ostvaren 19. lipnja 2022.